

КОГНИЦИЯ И ПУНКТУАЦИЯ

Марияна Георгиева

Институт за български език "Проф. Л. Андрейчин" – БАН

Резюме. В работата се обясняват пунктуационни употреби във връзка с предикацията, т.е. от гледна точка на когницията. Така уж типични употреби на запетая всъщност са изключения. Когницията „снима“ статута на съюзната употреба като маркер за употреба или не на запетая. Когницията оборва „инерцията“, че „да“ е съюз. Т.е. употребата или отсъствието на запетая е в зависимост от когницията и предикацията, а не от наличието на един или друг съюз.

Keywords: predikation; comma; relation syntax

Езиковото обучение съдържа в себе си и културата на употреба на пунктуационните знаци. Степента на владение на езика зависи естествено от обучението по синтаксис, в което на първо място е знанието за предикацията като същност на един от дефинитивните признаци на изречението. Предвид на факта, че става въпрос за основната комуникативна единица, културата на употреба на пунктуационните знаци е във връзка с изоморфизма като езиков принцип и затова може да се екстраполира и в обучението по език въобще, в това число и в чуждоезиковото обучение.

Доминирането на синтактичния принцип на пунктуация над фонетичния, за което пише Р. Ницолова в „Съвременна българска пунктуация“ (Nitsolova, 1989: 13), препраща към безспорното основание да свързваме предикацията с пунктуацията в някои от случаите на употребата на запетаята особено.

В настоящата работа предмет на анализ са, да ги наречем, вариативните случаи в изречението с повече от една предикативна структура, в които употребата на запетая е неканонична. Т.е. границата между предикативни структури понякога не се означава със запетая, но при същия лексико-граматичен състав и друго позициониране запетаята е налична. И обратно – при непроменен лексико-граматичен състав и дори непроменено позициониране запетаята отпада. Тези случаи са описани в изследванията, посветени на пунктуацията. Само че са отбелязани като изключения или особености. Макар че при подчертаването на синтактичния принцип на българската пунктуация се добавя и компонентът `смилов`, `смилово`, смятаме, че изследователският подход

е преди всичко функционален и формалноописателен. Нашият анализ се опира на когнитивния подход при наблюдението на поведението на запетаята на границата на предикативните структури в изреченият модел. Т.е. отговорите на въпросите 'кога?', 'какво?', 'как?' допълваме с отговор на въпроса 'защо?'.

Предмет на нашите наблюдения са изключения от правилото, че съюзно свързаните предикативни структури се отделят със запетая в изреченият модел (вж. Nitsolova, 1989: 102). Изключенията са при т.нар. *да*-структури, косвени въпроси и определени случаи с относителни местоимения, които в изследването на Р. Ницолова са разгледани съответно на с. 109, 113 и 116 (Nitsolova, 1989: 109, 113, 116).

Търсенето на обяснения за изключенията напуска формалното описание и функционалността и препраща към когнитивния подход, при който се държи сметка за субекта на езика като менталност най-вече.

С други думи, с когнитивния подход ние се стремим да обясним неналичието на запетая на предикативна граница при идентично отношение, при което има запетая в други случаи, първо, и при разнопосочност и на идентитет на връзката като експликация или неекспликация при еднотипни отношения – съюзно или безсъюзно, второ. Когнитивният подход е не просто уместен, а задължителен и заради неоспоримия, но оставен без каквито и да са обяснения факт, че една и съща съюзна експликация може да присъства при различна синтактична връзка и различно отношение между части и структури. Тази омонимия отвежда към когнитивния анализ и в немалка степен прави невалиден формалноописателния подход и функционалния също. След като по формални и функционални признаци определени предикативни граници се дефинират като изключения заради неналичието на запетая, следва ли да се приеме, че запетаята е изначално маркиране на предикативни граници или пък просто на синтактичните взаимоотношения, когато сме вътре в състава на една предикативна структура. Разбира се, че не може да е вярно запетаята да е опорна точка за изключенията, защото графиката е функция от синтаксиса, а не обратното. И след като запетаята е графичен знак за синтактични граници, най-общо казано, анализът на отношението и връзката в синтаксиса е наложителен.

За нас е недостатъчно да се спре до тезата например, че пред съюзите *че*, *за да*, *защото*, *който* и пр. се пише запетая. Това донякъде е и неточно, след като ни е добре известно, че има случаи, при които запетаята отпада: *само защото*, *само за да*, *на който* и пр. От друга страна, 'че' присъства като съюз за връзка и при допълнително, и при подложно, и при определително, и при сказуемноопределително отношение между предикативни структури. Само че има други случаи, при които при допълнително и подложно отношение между тях няма 'че' и не се пише запетая. Има случаи с 'който', при които или отношението не е определително, или даже изобщо няма запетая. Тази вариативност извежда съюза не само от статута му на маркер за запетая, но

и на експликация на вид синтактична връзка и синтактично отношение. Позицията обаче, че принципът на българската пунктуация е преди всичко и в повечето случаи синтактичен и само в отделни положения фонетичен, според нас извежда синтактичната връзка и синтактичното отношение пред скоби, така да се каже, и им придава статут на опорна точка при поставянето или непоставянето на запетая като графика в синтаксиса. Синтаксисът е ред на основата на отношения и връзки между думите в постигането на смисъла.

Предвид на това си струва да се започне с обясняване на т.нар. изключения в българската пунктуация, или случаи с уговорка за отстъп от правилото.

На първо място ще се спрем на отсъствието на запетая пред *'да'*-конструктите. Правим уговорката, че предвид на приетата теза, че при съюзно свързване в сложното изречение се поставят запетаи, неналичието на запетая пред *'да'* се уговаря като „изключение“. За нас не е свободна или мотивирана уговорката за „изключение“. А пък си и струва да се помисли още по въпроса, дали е докрай коректно в тези случаи да приемаме *'да'* за съюзна връзка. Обикновено *'да'*-изреченията изразяват на първо място обектни отношения: *Искам да работиш; Казвам ти да си последователен; Питам да дойде ли; Не зная да отида ли там сега* и пр. Преди да пристъпим към синтактичен анализ, трябва да подчертаем диахронията на тези конструкции. Генеалогически това е синтактичната експликация на аналитизма в съвременния български книжовен език при развой му от синтетизъм към аналитизъм. Наследството от старобългарския инфинитив, което днес се определя като основна, *да*-форма на глагола, предопределя до голяма степен силното семантично взаимоотношение с предходната предикатна форма: *Казах да дойде; Казах на ученика да дойде; Казах този ученик да дойде; Казах на този ученик да дойде; Казах ученикът да дойде*. В примерите предикативните структури с *да*-форма са в обектно взаимоотношение с предходната предикативна структура *'казах'*, която е речева изява на субекта на езика. Попълването на дясната, права интенция на предиката – второ глаголно лице (обект), осигурява комуникативната перспектива и постигането на смисъла в цялостния изреченски модел. Причината е също така и в семантичната специфика на предикатите за речева дейност, ментална дейност най-общо на субекта на езика. Точно феноменът *'език'*, чийто носител е субектът, прави някак си иманентна неговата менталност и артикулационна способност също така. Затова са с усечена, да я наречем, комуникативна себестойност предикатите за такива действия и дясната им интенция е силно валентна. Субектът по право и като правило *'мисли'*, *'казва'*, *'знае'*, *'говори'*, *'смята'*, *'възнамерява'* и пр. предикати за своя изява. Т.е. само това и само толкова не е достатъчно смислово релевантно от гледна точка на комуникативната информативност на изречението. Но *Мисля да пътувам; Мисля да кажа на хората истината; Ще говоря с него да дойде навреме утре; Рекох му да си върви вече; Смятам да вземем активно участие*

в организацията на мероприятиято и пр. има завършена смислова стойност. Осигурена е комуникативната единица, като отговор на въпроса 'какво?'. Тук се прибавя и „тягата“, условно казано, останала от стария инфинитив, заради което лявата семантична валенция на *да*-формите е много чувствителна, особено към предикатна семантика. Предвид на всичко това обектното отношение, като изоморфно на второто глаголно лице от състава на предикатната структура, на границата на две предикативни структури не допуска наличието на запетая като синтактична графика. Пак на основата на изоморфизма следва да се припомни по-специфичният статут на допълнението като част от състава на изречението – по-слабо второстепенна в сравнение с останалите второстепенни части и затова единствена от тях недостъпна и неподвластна на обособяване, т.е. на намесата на субекта и неговия модус за допълнителен, интониран акцент в семантико-синтактичен план. Всичко това е следствие от силната семантична връзка с предиката за попълване на неговата семантична перспектива. Съответно е обектното отношение между две предикативни структури да бъде по-силно от останалите, аргументни отношения – квалификативност, време, място, причина, цел и т.н., и следващо по сила субектно-предикатното отношение като прототип на предикативната връзка и оттам – на предикацията като структура на изречението.

Що се отнася до *да*-структурите в позиция „след съществително, придружено от показателно местоимение“ (Nitsolova, 1989: 110), отбелязваме, че тази уговорка за вариативност с обяснение с фонетичния принцип на пунктуация съвсем не е изчерпателна с „подчинено определително изречение“. Позиционирането не осигурява квалификацията. Например в *Говорих с този човек да подходи с разбиране към проблема ми да*-формата стои след съществително, придружено от показателно местоимение, но отношенията между предикативните структури са обектни. Отношението на *да*-формата не квалифицира именното словосъчетание, не е определително. Ето как нито позицията, нито *да*-формата, нито предходната лексема или именното словосъчетание са достатъчни за изграждането и дефинирането на синтактичното отношение. Позицията и контактът не са взаимозависими и не са синоними на синтактичното отношение. Ние смятаме, че *да*-предикативните структури са със силна лява предикатносемантична валенция и смислово трудно „прескачат“ предиката като негов обект, за да квалифицират име. Дори позиционно да се разполагат след именно словосъчетание и в препозиция обаче на предиката на изразения с това словосъчетание негов субект, логическият въпрос към предиката за наличието на обекта му 'какво?' ще преследва отговора в *да*-предикативната структура. В случай че не е чувствителна дясната, права валенция на предиката за обект (при непреходните глаголи например), *да*-предикативната структура би квалифицирала друга част от предходна предикативна структура, изразена естествено с някакво име или именен комплекс, в препозиция на предиката, т.е.

ще разкъсва субектно-предикатния комплекс, ще се разполага между частите от предикативната структура собствено. С други думи, *да*-предикативна структура може да създава чисто квалификативно отношение само ако и когато се разполага между главните части на друга предикативна структура: *Мисълта(,) да тръгне веднага, не му даваше мира; Тази мисъл, да тръгне веднага, не му даваше мира.* Това дава право да кажем, че *да*-предикативната структура е в относително инверсирана позиция, известно препозициониране по отношение на строго предикатната лексема. Ако обаче не е в тази относително инверсирана позиция и не разкъсва главни части, то квалификативното отношение по отношение на строго именно изразена част от предходна на нея предикативна структура ще се опосредства от предиката-сказуемо. В тези случаи *да*-предикативната структура ще създава предикатноквалификативно отношение, т.нар. сказуемноопределително изречение. Но позицията му пак е след предикативна структура: *Видя момичето да плаче; Той я видя да плаче.*

Случаите на предпоставена *да*-предикативна структура се отбелязват със запетая в края ѝ, все едно дали става въпрос за обектно, предикатно (сказуемо) или субектно отношение: *Да казвам истината, се старая винаги; Достойнството е да казваш истината; Да казвам истината е хубаво.*

Няма да се спираме на *да*-предикативните структури, които влизат в аргументни отношения с друга предикативна структура – условие, изключване, причина и пр. Там семантичното отношение е по-встрани от предикатната семантика на поясняваната структура и запетаята бележи известна дистанция в отношението.

Друго изключение е, че при изразяване на предикативна структура с въпросително местоимение – подлог (субект) в постпозиция на друга предикативна структура, не се пише запетая между тях. Т.е. не се пише запетая пред т.нар. косвен въпрос. След него обаче се пише запетая, ако е в препозиция на друга предикативна структура. За да се отговори на въпроса 'защо?' не се пише запетая пред косвен въпрос, следва да приложим когнитивния подход. Трябва да се обясни косвеността. Кое опосредства такава употреба? Квалификацията 'косвен' препраща към смислова зависимост от предходната предикативна структура, чиято дясна валенция се попълва до завършване на комуникативната перспектива: *Питам кой ще дойде на церемонията; Казвам кой да отговори на писмото; Мисля кои да участват в отбора; Решавам кои да бъдат номинирани тази година за наградата; Ясно е кой победи; Знае се кои са победителите; Мисля си какви да бъдат темите за разговор* и пр. Видно е, че употребите на косвения въпрос са след глаголи за ментална дейност, най-общо, речева изява, метазик, волеизява – глаголи, които репрезентират субекта на езика, и глаголи с аксиоматична форма в 3. л., ед. ч., без парадигма за лице, така да се каже. Тук – към последната група, се включват и случаите на съставен от глагол-копула и именен компонент предикат: *Не е ясно кои*

ще пътуват с влак. Такива са и употребите след копула: *Важното е кой ще пристигне първ*, които в подчертана степен изграждат предикатно отношение.

В примерите с препозиция на предикати за презентация на субекта дясната валенция не може да остане непопълнена. Субектът на езика по принцип, априори, 'мисли', 'знае', 'решава', 'пита'. Смисълът е какво обаче. Тук обектната позиция на въпросително изградената предикативна структура завършва семантиката на предходния предикат. Това е на дълбинносемантично равнище. От друга страна, изоморфизмът в синтаксиса препраща към изначалния, основен изреченски модел: подлог – сказуемо – пряко/непряко допълнение. Там също именно уплътнените семантични валенции не само не позволяват запетая, но и определят неналичието ѝ въпреки каквото и да е интониране, паузиране. Косвеният въпрос в постпозиция в изреченската конструкция не допуска запетая, защото завършва някак си предикатната семантика на предходната структура. Доизграждането на смисъла чрез уплътняване на препозиционната семантика създава зависимост, която не може да има относителна семантична самостоятелност, маркирана със запетая като знак за определена пауза. Предикатните валенции – права, дясна и обратна, лява – не могат да бъдат разкъсвани и дистанцирани дори и в най-малка степен.

При метатезата обаче на косвения въпрос позиционната му инверсираност поставя края му вляво от предикат, чиято дясна валенция попълва. Тук запетаята отбелязва, първо, относителния му край и, второ, липсата на лексико-семантичен контакт между иначе в съседство позиционирани части: *Къде да отиде на екскурзия, реши набързо*.

Случаите, когато пред т.нар. косвен въпрос се пише запетая, са при контакт не с предикатна семантика, а с лексема, която не изразява предикат и не структурира предикат, т.е след име. Косвеният въпрос в такава, постименна позиция изгражда не обектно отношение, а квалифициративно, което не е структуриращо предикативна единица отношение и точно затова паузата е естествена. Със запетаята се отграничават валенции от състава, а не от структурата на изречението. Те са по-слаби и паузата при тях е с относително участие в акцента им: *Обсъждаха темата, кой да поднесе поздрава; Търсеха справочник за това, кои са забележителностите в региона*.

Тезата ни е, че от когнитивна гледна точка при обектно отношение между предикативни структури в изреченския модел не може да има запетая, защото дясната валенция на предходния предикат е силна. Постпозиционираната предикативна структура в голяма степен уплътнява тази валенция, като завършва семантичната перспектива на предходния предикат. Поради диахронията на да-формите и заради непълната, да не кажем, отсъстваща семантика на въпросителните думи – дейксиси, семантичният контакт е плътен и не допуска пауза. Това е причината пред да-предикативни структури и пред структури с въпросително местоимение в начална позиция да не се пише запетая. При

инверсираност на тези два вида структури в края им се пише запетая, защото го няма лексико-семантичният контакт. Няма как краят на една предикативна структура, дори и той да е относителен в границите на цялостния изреченски модел, да е страна в семантичен контакт. Позицията по съседство не е равна на условие за синтактично отношение. При изреченията със съюзно въведено обектно отношение (*‘че’*) се пише запетая, но тя не се дължи на съюза сам по себе си, тъй като той присъства и при други отношения, както бе казано в началото на настоящото изложение. Просто тези съюзни употреби при обектно отношение са изключение. Доказателството се намира и във вече изложената ни теза за изоморфизма. Пред *да*-предикативни структури и структури с въпросителна дума в начална позиция се пише запетая, когато участват в квалификативно отношение с предходната, именна винаги лексема.

В подкрепа на току-що направените изводи привеждаме и случаи на обектно отношение между предикативни структури, при които втората е с относително местоимение в начална позиция – забележете, не въпросително: *Мисля каквото ми харесва; Зная каквото трябва; Чета което е ново; Харесвам което е хубаво; Търся/купувам каквото ми е нужно/каквото ми харесва; Казвам каквото мисля; Поздравявам когото познавам/харесвам/уважавам*. Ето че на границата между предикативните структури се намира относително местоимение, но то не може да „наложи“ писането на запетая. Т.е. не може да се каже, че „в началото и в края на подчинените изречения с относителните наречия и местоимения ... се поставя запетая“ (Nitsolova, 1989: 111 – 112). Ключът е в дълбинносемантичната характеристика на контакта, чието съдържание е обектното отношение. Това е така и предвид и на изоморфизма в синтаксиса. Формалните белези и функционалността като самоцел не са обективно и вярно основание за обяснението на българската пунктуация и за изключенията в нея (вж. „Правопис и пунктуация...“ 2011: 104, 105, 106, 110). Синтактичният ѝ принцип задължава да се изведе на преден план синтактичното отношение, което не се представя с позицията единствено и сама по себе си, нито пък с експликацията на връзката, когато има такава и е изразена със съюз. Относителните местоимения разтварят в позицията си най-напред естествено деиктичната си релативност, която се ангажира семантично, първо, разбира се, и чак след това – второ, синтактично. Затова са налице тези безспорни употреби на предикативна граница, при които я няма запетаята.

Предвид на това може да се заключи, че пунктуацията е в зависимост от предикацията и от отношението между предикативните структури в границите на изреченския модел. Когато отношението между предикативните структури е със силен семантичен контакт на основата на предикатни валенции, каквото е обектното отношение, не се пише запетая. Съюзна връзка при обектно отношение е изключение, тъй като става въпрос за единичен случай: *Мисля, че ...; Зная, че ...; Видях, че ...* и все така прочие.

Релевантният характер единствено на синтактичното отношение обяснява омонимията на съюзни употреби при различни отношения между предикативните структури в изречението. Т.е. не е съюзът квалификаторът на отношението и не е маркерът за наличието или неналичието на запетая на предикативна граница. Разбира се, че наблюденията се отнасят и върху останалите видове отношения, но в тази работа се съсредоточаваме върху един вид – обектното отношение на предикативна граница.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- (2011). *Pravopis i punktuatsia na balgarskia ezik. Osnovni pravila*. Sofia: Prosveta [(2011). *Правопис и пунктуация на българския език. Основни правила*. Българска академия на науките. Институт за български език“ Проф. Любомир Андрейчин“. София: Просвета. с. 104; 105; 106; 110.]
- Nitsolova, R. (1989). *Savremenna balgarska punktuatsia*. Sofia: Narodna prosveta [Ницолова, Р. (1989). *Съвременна българска пунктуация*. София: Народна просвета. с. 13; 102; 109; 110; 111 – 112; 113; 116.]

COGNITION AND PUNCTUATION

Abstract: The cognitive approach explains the non-comma at predictive boundary in an identical relation, where there is a comma in other cases. The Union is derived from its status as a comma-tag and syntax link syntax and relation syntax. The cognitive approach explains punctuation as a function of the predicate rather than as a graph of one or another union use. The thesis is confirmed by the multifunctionality of allied uses. Formal signs and functionality as an end in itself are not an objective and true basis for the explanation of punctuation and the exceptions therein. Its syntactic principle obliges the syntactic attitude to be brought to the fore, which is not only represented by the position, nor by the explanation of the relationship when there is one and expressed in union.

✉ **Prof. Mariana Georgieva, DSc.**

Institute for Bulgarian Language “Prof. L. Andreychin”

Bulgarian Academy of Sciences

52, Shipchenski Prohod Blvd., block 17

1113 Sofia, Bulgaria

E-mail: mv.georgieva7@gmail.com